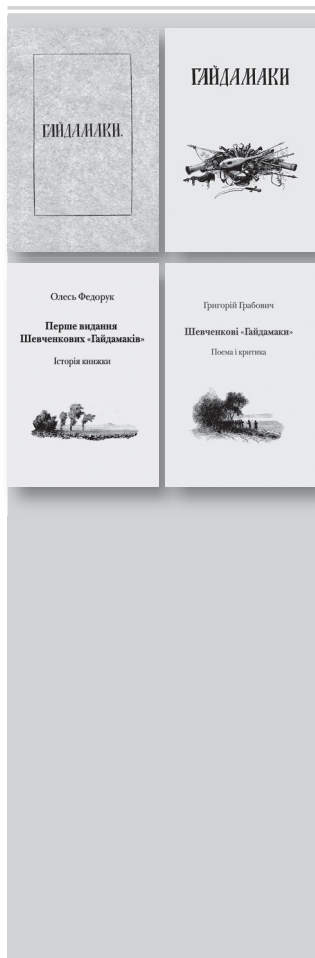

Рецензії

КОМЕНТОВАНЕ ФАКСИМІЛЬНЕ ВИДАННЯ “ГАЙДАМАКІВ” Т. ШЕВЧЕНКА І МОНОГРАФІЧНЕ ПРОЧИТАННЯ ПОЕМИ

“Гайдамаки”: [Факсимільне вид. Історія книжки. Інтерпретація (У 3 кн.).

Гайдамаки. Поема Т. Шевченка. – СПб., 1841. – 131 с. [Факсимільне вид. – К.: Критика, 2013]

Федорук О. Перше видання Шевченкових “Гайдамаків”: Історія книжки. – К.: Критика, 2013. – 152 с.

Грабович Г. Шевченкові “Гайдамаки”: Поема і критика. – К.: Критика, 2013. – 360 с.

Попри численні фототипічні й факсимільні видання творів Т. Шевченка, поему “Гайдамаки” так і не випускали жодного разу. Перевидання “Кобзаря” 1840 і 1860 років уже не відповідають науковим вимогам: у факсимілі 114-сторінкового варіанта “Кобзаря” 1840 р. (тобто з більшими купюрами) немає шмуцтитула, наявного в оригіналі (див.: [8]), використано ледь не випадковий ґатунок паперу, не зроблено спроби відтворити первісну обкладинку за відомим нині бодай приблизним описом тощо (див.: [7], [9]). Найбільш точним є видання НТШ 1914 р. [6], яке іноді дехто навіть сплутує з оригіналом. Скажімо, до останнього часу вважалося, що колекція Музею книги і друкарства містить “Кобзар” 1840 р., однак за ретельнішого огляду він виявився фототипічним виданням [2]. На часі і складання вичерпного опису всіх відомих нині примірників прижиттєвих “Кобзарів”, адже збереглося їх зовсім мало.

Пропоноване факсимільне відтворення “Гайдамаків” дає відповіді на низку питань, пов’язаних з історією цієї книжки, другої в Шевченка після “Кобзаря”. Воно із граничною точністю передає особливості конкретного примірника з фондів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, адже навіть розміри збережених примірників не однакові – по висоті різниця може сягати 17 мм. Ретельно дібрано відповідний ґатунок паперу сторінок та обкладинки. Щоправда, як

відомо, в оригіналі друк перебивається на зворот сторінки – у факсимілі для зручності читача цей недолік усунуто.

У праці О. Федорука наново переглянуто всі відомі архівні джерела із цензурної історії поеми, її підготовки до друку, публікації та поширення книжки. Як додаток наведено критично вивірених текст першого видання твору. Дослідник звертає увагу на хисткість й умовність прийнятої нижньої межі початку роботи над поемою – 1839 р. Варто погодитися, що в основному Шевченко створив

її 1840 р. (13). Головним відкриттям О. Федорука вважаємо спростування усталеного датування (жовтень – листопад 1841 р.) надрукованого на третій сторінці обкладинки іронічного Шевченкового звернення “Панове субскрибенти!”. Поет, за слушним висновком дослідника, написав його тоді, коли, роздавши передплатні квитки, “уже зібрав певні відомості про передплатників, тобто протягом січня – лютого 1842 р. або, радше, у березні” (39). Не випадково і Г. Квітці Шевченко надіслав примірник “Гайдамаків” (не зберігся) без обкладинки, яка, вочевидь, ще не була готова, але з тим самим написаним від руки зверненням на окремому аркуші, уклеєному до видання. Надісланий М. Маркевичу 26 березня 1842 р. примірник теж не має обкладинки.

О. Федорук, крім того, помітив: Шевченкові написи Іванові Лисенкову, що потверджують продаж літературних прав на книжку, на примірниках “Кобзаря” й “Гайдамаків” відтворено в Повному зібранні творів Шевченка у 12 томах некоректно – перший не вміщено взагалі, другий – лише у примітках до поеми [10, 639] (написи, хоча й майже тотожні, але не ідентичні), тоді як в академічному виданні опубліковано навіть документи, складені лише за участю Шевченка [7, 255-269]. Згадану хибу буде виправлено у відповідному розділі 12 тому, що нині готується до друку.

Пропонований за першодруком текст поеми істотно розширює уявлення про твір не лише широкого загалу, а й фахівців, адже, як не раз зауважують О. Федорук і Г. Грабович, коли йдеться про “Гайдамаків”, переважна більшість оперує текстом за “Кобзарем” 1860 р. із виправленнями Шевченка, що, як прийнято вважати, становить “остаточну творчу стадію поеми й відбиває останню волю Шевченка” [10, 643]. Однак цей текст у деталях, подекуди важливих для розуміння художнього задуму, істотно різниться від першопублікації. Узагалі ж говорити про рецепцію та функціонування поеми протягом 1842–1860 рр. і спиратися при цьому на текст 1860 р. – антиісторично. Академічне шевченкознавство знайшло вихід: першодрук у первісному вигляді вміщено

в розділі інших редакцій та варіантів 12-томника [10, 450-512]. Уважне зіставлення цього тексту із публікацією О. Федорука демонструє, що йому вдалося виправити кілька помилок, допущених у Повному зібранні творів. Завдання публікатора ускладнювалося вкрай недбалою коректурою видання 1841 р. Утім не з усіма запропонованими новаціями можна погодитися: дискусійним вважаємо написання слова *Гайдамаки* з великої літери у рядку 37: “Сини мої, Гайдамаки!” Дослідник так аргументує своє рішення: “У першодруку слово *Гайдамаки* написано з великої літери без лапок. Тут можливе двозначне прочитання: *Гайдамаки* як повстанці (і так це слово подають в усіх виданнях, відповідно до сучасних правописних норм – з малої літери) і *Гайдамаки* як видання. Друге тлумачення впливає з контексту: “Сини мої! орли мої! / Летить в Україну! / Хоч і лихо зострінеться, / Так не на чужині. / Там найдеться душа щира, / Не дасть погирати, / А тут... а тут... тяжко, діти! / Коли пустять в хату, / То, зострівши, насміються, – / Такі, бачте, люди, / Все письменні, дрюковані <...> Поглузують, покепкують, / Та й кинуть під лаву” (145-146). Гадаємо, тут цілком можливе й інше прочитання – *гайдамаки* як персонажі поеми, після звернення до яких поет асоціативно справді переходить до видання (“кинуть під лаву”).

Найскладнішою для сприйняття, слід визнати, виявляється монографія Григорія Грабовича “Шевченкові “Гайдамаки”: Поема і критика”. Написана з помірно полемічною настановою, вона пропонує радикально інше за узвичаєне прочитання хрестоматійного твору. Варто погодитися із дослідником у тому, що шевченкознавство стало заручником спрощеного, “випрямленого” для шкільних потреб тлумачення поеми, ускладненість і змісту, і побудови якої ми тривалий час не помічали, перебуваючи в полоні стереотипного набору ледь не ритуальних фраз, що мали б якомога дохідливіше пояснювати широкому загалові, переважно учнівству, “ідею твору” й засоби, якими її досягав автор.

Г. Грабович логічно починає аналіз поеми з історії її рецепції, до того

ж у зворотній хронології. Сучасним дослідникам професор закидає, іноді дещо перебільшуючи, недобачання прихованих сенсів, інерцію і традиціоналізм інтерпретації. Тривалий час підсумковим для радянського шевченкознавства була праця М. Гнатюка "Поєма Т. Г. Шевченка "Гайдамаки" 1963 р. [3], що нині переважно вже втратила наукове значення. Ще 1922 р. М. Мочульський жалівся не неясність думок поета, суперечливо наполягаючи водночас на тому, що в "Гайдамаках" точно відтворено історичне тло [4, 114]. Багато в чому неперевершеним досягненням шевченкознавства 1920-х років стала капітальна праця Б. Навроцького "Гайдамаки" Тараса Шевченка" (1928) [5] – перша монографія, присвячена поемі, та одна з небагатьох про окремих Шевченків твір. Тут простежено всі можливі й вірогідні історичні та літературні джерела, досліджено особливості жанру, композиції, стилю.

По-новому й більш докладно та глибоко Г. Грабович розглядає польську рецепцію "Гайдамаків", чому досі приділялося зовсім мало уваги. Природно, реакція польської критики на поверхневий шар поеми була контроверсійною, подекуди навіть шовіністичною – годі це замовчувати, але не бракувало і вдумливого, розважливого прочитання, як, скажімо, у праці того ж Г. Баталії 1863 р. Більшість із цитованих у монографії джерел малознані в Україні, тоді як вони виводять наші уявлення про резонанс Шевченкової поеми далеко за ті провінційні межі, які їй агресивно намагався накинути В. Бєлінський.

На цьому тлі аматорський вигляд мають опуси таких українських критиків, як, приміром, М. Тихорський, котрий лише виявив власну безпорадність. Естетичну глухоту іншого штибу продемонстрував П. Куліш, який прагнув "поправити" поему, підтягти її до панівних естетичних норм, а саме в цій невідповідності загальноприйнятим правилам полягає геніальність Шевченка. Однак показово й те, що і П. Куліш, і згодом М. Драгоманов, І. Франко та Ом. Огоновський одностайно закидали Шевченкові брак історизму, неспіввідносність його художньої візії і

реальних фактів. Усі вони парадоксально мали рацію, адже основна теза монографії Г. Грабовича полягає в тому, що в "Гайдамаках" не слід шукати зображення Коліївщини 1768 року, оскільки йдеться про складніші категорії, зокрема тематизацію пам'яті; саме вивченню низки згаданих проблем присвячено розділи книжки "Поетика", "Прагматика" і "Символічний пласт".

У формальному розборі поеми Г. Грабович констатує велику питому вагу дигресій, що подекуди "змагаються із самою фабулою і правдоподібно виграють конкуренцію за роль катектичного ядра поеми; у кожному разі, її глибинний сенс не розкривається без урахування цього силового поля, яке у своїй природі і мінливе, і потужне, і безперечно концентрує у собі символічне значення твору..." (147). Таким чином, науковець віддає перевагу не членуванню тексту на частини, до чого й сам удається вище, а наголошує на розмитості, мінливості, багатовимірності смислових кодів твору, грі імпліцитних сенсів, що виявляються внаслідок застосування дослідницьких прийомів аналізу.

У монографії надолужено неувагу кількох генерацій літературознавців до байронічних впливів на поему, художні особливості якої виразно протистояли поширеним рецидивам бурлескного стилю в українській літературі. На думку дослідника, головними посередниками між Байроном і Шевченком були Пушкін і Гоцинський (160), що доводять наведені паралелі та збіги. Як не раз акцентує Б. Навроцький та унаочнює на широкому матеріалі польськокомовної літератури Г. Грабович, Шевченко трансформує і переосмислює всі мимовільні, а подекуди й наголошені, зокрема у "Приписах", впливи, підпорядковуючи їх зовсім іншому, аніж у польських письменників, баченню позірно тих самих сцен чи деталей.

Зачіпає дослідник і досі не розв'язану проблему визначення жанру "Гайдамаків", аргументовано відкидаючи і її епопейність, і героїчність та пропонуючи натомість формулу "позажанровості": Шевченко "поєднує літературно-жанрові форми в нову якість" (174). Водночас

артикульовано й кілька “незручних” питань, на які українські шевченкознавці не мали відповіді. Немає готового рецепту й у Г. Грабовича. Скажімо, чи можна вбачати героїзм у страхітливих сценах різанини поляків? Шевченко виразно від них дистанціюється, що не завжди усвідомлювали тодішні критики, навіть П. Куліш, проте не уникає такого зображення. Ці картини, хоч і подані узагальнено, без смакування моторошних подробиць, становлять невід’ємний складник художнього цілого поеми. На думку професора, “головна, якщо не єдиною функція колективного ворога – бути жертвою, об’єктом кари, а це <...> ніяк не вписується в структури епосу, і точно не в саму історію повстання; воно також не вписується в етичне осмислення <...>. Воно вписується натомість у ритуальну драму – і це великою мірою визначає розповідь про гайдамаків і її функції колективного свята пам’яті та колективного катарсису” (271-272). Подальший виклад сформульованої концепції із залученням біблійних паралелей, широкого кола теологічної літератури розгортає перед нами новий ракурс інтерпретації, здавалося б, добре знаного твору Шевченка.

Центральний у поемі, за загальним визнанням, епізод убивства Гонтою своїх дітей, довкола чого не одне десятиліття точаться суперечки серед науковців. Г. Грабович наводить найголовніші й найбільш поширені витлумачення згаданої сцени, наполягаючи на їхній неспроможності, і окреслює свою гіпотезу. Його міркування цікаві не так навіть своїм змістом, поза сумнівом, багато в чому новаторським, як зосередженістю на суперечностях тексту, що лишалися досі мовби поза полем зору задля наперед готового висновку з поеми. З одного боку, Гонта виконує присягу, хоч раніше, каже Г. Грабович, жодної згадки про неї немає, показово відмовляє власним дітям у похованні за християнським обрядом – одне слово, ставить громадський обов’язок вище батьківських почуттів. Із другого ж, підкреслює дослідник, копаючи могилу, він називає вчинене гріхом: “Спочивайте, сини мої, / В глибокій оселі! / Сука мати не придбала / Нової постелі. / Без

васильків і без рути / Спочивайте, діти, / Та благайте, просіть Бога, / Нехай на сім світі / Мене за вас покарає, / За гріх сей великий. / Просіть, сини! Я прощаю, / Що ви католики” [10, 186]. Але й тут виявляється неоднозначність тексту: що Гонта називає гріхом? Саме вбивство дітей чи те, що вони католики? Утім, якщо бути точним, вони не католики, а уніати: “Базиліан школу, / Де учились Гонти діти, / Сам Гонта руйнує” [10, 183]. Радше все-таки Гонта говорить про гріх убивства, але Шевченко уникає моралізаторства, змушуючи читача міркувати над міцно зав’язаними вузлами української історії. Убивству не може бути етичного виправдання. Г. Грабович акцентує ритуальний та архетипний виміри поеми, про які досі в шевченкознавстві переважно не йшлося, адже твір розглядали частіше в аспекті “героїчної епопеї” чи “епопеї героїчності”.

Дистанціювання автора від описаного в поемі виявилось не лише в тексті, а виразно і прямо – у “Передмові” (післямові): “Її фундаментальність – очевидна” (140). У розлогій примітці (332-333) Г. Грабович докладно зупиняється на далеко не дрібничковому питанні: чому поет вилучив “Передмову”, а разом і “Приписи” та звернення “Панове субскрибенти!”, із “Кобзаря” 1860 р.? Працюючи над поемою, як доводить В. Бородін, Шевченко не брав до уваги “Приписи” [1, 86-87], а звернення до передплатників – текст доволі факультативний, чи не тому і вміщений на обкладинці, хоч вільних сторінок у виданні не бракувало. Професор знає історію питання й волю автора, адже цитує В. Бородіна, який недвозначно стверджував, що “у примірнику “Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків”, поданому до цензури, Шевченко перекреслив “Приписи” та “Передмову” червоним олівцем” [1, 86], але наполягає: “...і в естетичному, і в семіотичному, тобто морально-ідеологічному” плані, поема вкрай потребує цієї “Передмови”. І далі: “...перекреслення червоним олівцем можна співвіднести зі стилем чи розмахом Шевченка – але це все-таки не те саме, що його почерк” (333).

Сказане суголосить словам В. Бородіна: “Відсутність цього дуже важливого автокоментаря в новій публікації була певною втратою для розуміння твору читачем” [1, 88]. Однак М. Павлюк у коментарі до поеми пише: “Як видно з цензурних документів, у рукопису “Поезія Т. Шевченка. Том первий” були відсутні “Передмова” (власне, післямова) та “Приписи”” [10, 640]. Якщо звернутися до першодруку, то помітимо й те, що напівбурлескна “Передмова” могла з’явитися якщо не в останній, як “Панове субскрибенти!”, то принаймні в передостанній момент: О. Федорук зауважив, що книжка складається рівно з 11 друкарських аркушів, тобто кожен по 12 сторінок (про це свідчать відповідні позначки у друкованому примірнику), разом – 132 сторінки (36). Порожніми сторінками були дві перші перед титульною та остання. Текст поеми обіймав 125 сторінок, сім сторінок треба було заповнити текстом. “Передмова” починалася, ясна річ, як і

будь-який розділ, із непарної сторінки, тобто зі 129 (128-а – порожня), а три з половиною останні її рядки вміщено на с. 131 (132-а – теж порожня). Отже, цей прозовий текст не був спершу аж таким програмовим для Шевченка, як виявилось згодом, а народився доволі спонтанно, тому 1859 р. поет від нього легко відмовився. Таке формальне пояснення не заступає оригінальних і цілком слушних спостережень Г. Грабовича над творчими причинами згаданого рішення (див. с. 333).

Підготовка першого факсимільного відтворення “Гайдамаків” зумовила появу підсумкового на сьогодні дослідження історії видання 1841 року (авторства О. Федорука) та монографічної праці Г. Грабовича, що, не претендуючи на вичерпність чи остаточну істину, змушує не лише по-новому осмислити дотеперішню тривалу рецепцію твору, а й переглянути наші уявлення про поетику “Гайдамаків”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бородін В.* Над текстами Т. Г. Шевченка. – К.: Наук. думка, 1971. – 222 с.
2. *Глоба Н.* Фототипічні, факсимільні та репринтні видання творів Т. Г. Шевченка у колекції МКДУ. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://vnam.org.ua/uk/704>: Фототипічні, факсимільні та репринтні видання творів Т. Г. Шевченка у колекції МКДУ.
3. *Гнатюк М.* Поема Т. Г. Шевченка “Гайдамаки”. – К.: Держлітвидав України, 1963. – 174 с.
4. *Мочульський М.* До генези й пояснення “Інтродукції” до “Гайдамаків” Т. Шевченка // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Л., 1922. – Т. 133. – С. 99-114.
5. *Навроцький Б.* “Гайдамаки” Тараса Шевченка: Джерела. Стиль. Композиція. – [Х.:] Держвидав України, 1928. – 398 с.
6. *Шевченко Т.* Кобзар. – СПб.: В типографії Е. Фишера, 1840. – 114 с. [Фототипічне вид.: Л.: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1914].
7. *Шевченко Т.* Кобзар: Фототипія позацензурного примірника видання 1840 року. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 116+VII с.
8. *Шевченко Т.* Кобзар. – СПб.: В типографії Е. Фишера, 1840 [Факсимільне вид.: К.: Дніпро, 1974. – 114 с.; перевид.: К., 1976].
9. *Шевченко Т.* Кобзар: Факсимільне видання безцензурного примірника 1840 року // *Шевченко Т.* Кобзар. – Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2000. – С. 1-115.
10. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – 781 с.
11. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 629 с.

Отримано 17 серпня 2013 р.

Олександр Боронь
м. Київ